

ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ: Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ "ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΥΠΟΣΤΡΩΜΑΤΟΣ" Ή ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΑ "ΥΠΟ-ΤΑΞΗΣ"

Ιωάννα Τοίγκανου, Ειδ. Επιστήμονας ΕΚΚΕ

Η έννοια του "κοινωνικού υποστρώματος"¹ ("underclass")

Η επιστημονική συζήτηση που κατατείνει στην αποσαφήνιση της σημασίας του όρου *κοινωνικός αποκλεισμός* και την ανίχνευση της χρήσης του ως βάση ενός νέου θεωρητικού *παραδείγματος*² έχει επαναφέρει στο προσκήνιο την *έννοια*, ή μάλλον, όπως έχει πολύ εύστοχα σημειωθεί³, τις ποικίλες *ιδέες* γύρω από την *έννοια* του *κοινωνικού υποστρώματος*. Η αποκωδικοποίηση ("*decoding*") της έννοιας, δηλαδή, η ανάδειξη της αναλυτικής της δυνατότητας, συνδέεται στενά με τη θεωρητική διαπραγμάτευση του *ζητήματος του κοινωνικού αποκλεισμού* και ειδικότερα με το θέμα της ύπαρξης μιας *καπιταλιστικής κοινωνίας ίσων ευκαιριών* σε συνθήκες *κοινωνικής αλλαγής*.

Ως γνωστόν, επιστημονικές αναλύσεις των διαδικασιών οικονομικής αναδιάρθρωσης που άρχισαν να σημειώνονται στις *αναπτυσσόμενες* δυτικού τύπου καπιταλιστικές δημοκρατίες ήδη από τα μέσα του 1970, και *ανατομίες*⁴ των εκφράσεων του νεοσυντηρητισμού που τις συνόδευσαν, έχουν υποδείξει τους τρόπους και τα μέσα της καταλυτικής υπονόμευσης του δυτικού μεταπολεμικού κράτους πρόνοιας. Στο πλαίσιο της διεθνοποίησης σημειώνεται μια γενικευμένη αμφισβήτηση του *κείμενου κράτους ευμάρειας* και η υποχώρηση του *ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου* με προφανείς συνέπειες για τη δημοκρατία, την κοινωνική σταθερότητα, συνοχή και αλληλεγγύη⁵. Αυτές οι αλλαγές, εξεταζόμενες στο πλαίσιο μιας ιστορικής προσέγγισης, καταδεικνύουν ότι, ακριβώς όπως και κατά τη διάρκεια των ετών που ακολούθησαν τη βιομηχανική επανάσταση, οι οικονομικές και κοινωνικές ανακατατατάξεις που

1. Διαφορετικά, "κοινωνικής υποκατηγορίας", ή "υποτάξης". Στο παρόν κείμενο ο όρος "underclass" αποδίδεται με τον όρο "κοινωνικό υπόστρωμα" για να δοθεί έμφαση στο γεγονός ότι στη σχετική φιλολογία επικρατεί ένας εργαλειώδης ορισμός εργασίας, ο οποίος δεν μπορεί να θεωρηθεί πως εντάσσεται στο παραδοσιακό κάθετο σχήμα της ταξικής κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

2. Βλ. ενδεικτικά H. Silver, "Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms", *International Labour Review*, Vol. 133, 1994/5-6, σσ. 531-573. G. Rogers et al., "Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses", *International Institute for Labour Studies, ILO*, Geneva, 1995. S. Paugam (ed), "L'exclusion l'état des savoirs", *La Découverte*, Paris, 1996.

3. J. Westergaard, "About and Beyond the 'Underclass'", BSA Presidential Address, 1992, *Sociology*, Vol. 26, 1992/4, σσ. 575-587.

4. Κατά την έκφραση του Ν. Μουζέλη. Βλ. σχετ. άρθρο του, "Ανατομία του Νεοσυντηρητισμού", *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 19/9/95, σσ. 42/10.

5. Βλ. για παράδειγμα Γ. Βούλγαρης, *Φιλελευθερισμός Συντηρητισμός, Κοινωνικό Κράτος 1973-1990*, Θεμέλιο, 1994. Ν. Chomsky, *Παλιές και νέες τάξεις πραγμάτων*, Λιδάκης, 1996. J. Fiskin, *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της*, Λιδάκης, 1996.

παρατηρούνται συνεπιφέρουν μια στροφή στην *ηθική μας φαντασία*⁶ και συνεπάγονται αλλαγές στο κυρίαρχο σύστημα αξιών με την εμφάνιση νέων λέξεων, αντιλήψεων, ιδεών και εννοιών ("concepts"). Στη σύγχρονη εποχή, όμως, οι λέξεις και οι έννοιες παρουσιάζονται ως "νοήματα", "σημασίες", που αλλάζουν συνεχώς και μεταφυτεύονται σε οικουμενικές διαστάσεις. "Εξαιτίας ακριβώς του ότι οι εννοιακές αποκρυσταλλώσεις και οι θεσμοί έχουν την τάση να 'ταξιδεύουν' στο χώρο και το χρόνο και από το ένα πολιτισμικό πλαίσιο στο άλλο, έχουν επίσης την τάση να παρακάμπτουν τις σημασιολογικές και κοινωνικές τους καταβολές... (και) μπορούν κάλλιστα να προσλάβουν κοινωνικές συνδηλώσεις που υπερβαίνουν και τροποποιούν τις λειτουργίες οι οποίες αντιστοιχούσαν στο αρχικό σημασιολογικό τους περιεχόμενο". Ως εκ τούτου, η εννοιολογική αποσαφήνιση της καινοφανούς έννοιας του *κοινωνικού υποστρώματος* παραπέμπει αρχικά στη διευκρίνιση των *εννοιών* της *φτώχειας* και της *ανεργίας* που συνδέονται με το σημασιολογικό της περιεχόμενο.

Η έννοια της φτώχειας στη σύγχρονη εκδοχή της υποδηλώνει ανεπάρκεια εισοδήματος. Στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων, διαδράσεων και μηχανισμών που συνθέτουν τον όρο *κοινωνικός αποκλεισμός* ή *διαφορετικά κοινωνικός εκτοπισμός*, η έννοια της φτώχειας εμφανίζεται διευρυμένη συμπεριλαμβάνοντας γενικευμένη *κοινωνική αποστέρηση* ("social deprivation") από πρόσβαση σε βασικά υλικά αγαθά και οικονομικούς πόρους ικανοποίησης βασικών αναγκών. Το *κοινωνικό μειονέκτημα* ("social disadvantage") των *φτωχών* του σύγχρονου κόσμου είτε εκλαμβάνεται σαν ποσοτικό και ποιοτικό σύμπτωμα του μεγέθους μιας συνεχώς διογκούμενης αλλά ήδη υπάρχουσας και σωματοποιημένης κοινωνικής κατηγορίας, είτε σαν αποτέλεσμα της δημιουργίας μιας συνεχώς αυξανόμενης νέας κοινωνικής υποκατηγορίας που *μαστιγίζεται* από την *ανεργία* ή την *παρατεταμένη ιδιαίτερα αδυναμία πρόσβασης στην αγορά εργασίας*.

Σημειώνεται ότι αυτές οι αντιλήψεις δημιουργούν μια γενικευμένη σύγχυση γύρω από τη σημασία και τη χρήση των όρων *φτώχεια* και *ανεργία* που χαρακτηρίζονταν από σαφή εννοιολογική διάκριση με ξεκάθαρο ηθικό μήνυμα ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα. Με την εκβιομηχάνιση, οι *πένητες* (οι σύγχρονοι φτωχοί - "the poor") των βιομηχανικών κρατών αποτελούσαν μια ευδιάκριτη κοινωνική τάξη από τα λοιπά μέλη της βιομηχανικής κοινωνίας, και εξαιρετικά ευδιάκριτη κοινωνική κατηγορία από τους *απόρους* (τους *φτωχούς* της εποχής - "paupers"). Οι *πένητες*, που ήταν άνθρωποι της εργατικής τάξης αλλά υπήρξαν θύματα ανεργίας εξαιτίας της οικονομικής δυσπραγίας και των αναδιαρθρώσεων της βιομηχανικής εποχής, διαχωρίστηκαν από τους *επαίτες* που στερούνταν τα οικονομικά μέσα ικανοποίησης των βασικών τους αναγκών επειδή εργάζονταν σπάνια ή καθόλου, λόγω ατομικής *ιδιορρυθμίας*, *ιδιοτροπίας*, *ανεπάρκειας* ή *στάσης ζωής*. Ταυτόχρονα, η ιδέα της *ανεργίας*, εμφανιζόμενη και σαν πολιτικό ζήτημα, έγινε αντιληπτή σαν ένα διαφορετικό κοινωνικό πρόβλημα από την *απορία*. Ήδη από το 19ο αιώνα η ανεργία εξεταζόταν σε σχέση με παράγοντες αντικειμενικούς

6. Βλ. για τη χρήση του όρου "moral imagination", σμμ. 2, H. Silver.

7. Κ. Τσουκαλάς, "Ταξίδι στο λόγο και την ιστορία", Τόμος Β', "Πεφωτισμένες" έννοιες στο "σκοτάδι", σελ. 114, Πλέθρον, 1996.

και ξένους προς τις προσωπικές ιδιότητες, χαρακτηριστικά και προσόντα του ατόμου και αντιμετωπιζόταν με μέτρα κρατικής ασφάλειας και προστασίας.

Με το αμάλγαμα των παραπάνω αντιλήψεων οι *"ικανοί και αποτελεσματικοί"* άνεργοι που ήταν δυνητικά χρήσιμοι στην αγορά εργασίας διαχωρίστηκαν από τους *"ακατάλληλους"*, τους *"αδιάφορους"* για την αγορά εργασίας, τον *"τέταρτο κόσμο"*. Ένας τέτοιος διαχωρισμός, βέβαια, αντίθετα από τη φιλοσοφία της *ηθικής οικονομίας* (*"moral economy"*), του E. P. Thompson⁹, φαίνεται να αντανakλά αυτό που ο C. B. Macpherson έχει ονομάσει φιλοσοφία του *κτητικού ατομικισμού* (*"possessive individualism"*)¹⁰, που επιβεβαιώνει την κυριαρχία της και στη σύγχρονη εποχή με την επικράτηση της αντιλήψης ότι όλοι οι *πόροι*, συμπεριλαμβανομένου και του *ανθρώπινου παραγωγικού εργατικού δυναμικού* αποτελούν ιδιοκτησιακό είδος εκπονήσιμο και αναλώσιμο.

Η θεωρητική διαπραγμάτευση της έννοιας του κοινωνικού υποστρώματος επανεισάγει την παραπάνω συζήτηση στο πλαίσιο του μοντέρνου προβληματισμού περί *κοινωνικού αποκλεισμού*¹¹, και της συζήτησης για την *αταξική* κοινωνία.

Κοινό τόπο των σχετικών θεωρητικών διενέξεων αποτελεί η παραδοχή της *εμφάνισης* μιας νέας σημαντικού μεγέθους αλλά οπωσδήποτε μειοψηφούσας ακόμη κοινωνικής κατηγορίας που βρίσκεται παγιδευμένη *"εκτός"* κοινωνικών συνόρων ή στο *υπόστρωμα* της κοινωνίας εξαιτίας οικονομικής αποστέρησης ή πολιτισμικής αλλοτρίωσης. Ακολουθεί το συμπέρασμα ότι η διάκριση ανάμεσα στο νέο αυτό κοινωνικό υπόστρωμα και τη μεγάλη πλειονότητα του κοινωνικού σώματος αποτελεί και τη διαφοροποιητική γραμμή για τον σύγχρονο κοινωνικό καταμερισμό εργασίας και προσδιορίζει το νέο σύστημα κοινωνικής διαστρωμάτωσης που αντιτίθεται στα παραδοσιακά πρότυπα και τα επισκιάζει.

Πράγματι, με βάση την *εκδοχή της ηθικής παρεκτροπής* της έννοιας υποτάξης (*"moral turpitude version"*)¹², ανελίσσεται ένας *νεοφιλελεύθερος συντηρητικός* προβληματισμός που υπονομεύει τις κοινωνικές παροχές του κράτους πρόνοιας. Με αυτό τον τρόπο εκλαμβάνόμενο το κοινωνικό υπόστρωμα σωματοποιείται όχι από τα θύματα των οικονομικών αναδιαρθρώσεων αλλά από εκείνους που η πορεία και απορία της ζωής τους -και στη συνέχεια η πορεία και οι προοπτικές της ζωής των παιδιών τους- οφείλονται αποκλειστικά στις δικές τους επιλογές και προτιμήσεις.

Με βάση τη *διάγνωση* του Ch. Murray¹³, φορείς αυτού του υποπολιτισμικού

8. Κατά την έκφραση του Pere Wresinski. Πλήρης ανάλυση στα J. Burnett, *Idle Hands: The experience of unemployment, 1790-1990*, Routledge, London, 1994. S. Paugam, *La disqualification sociale: essai sur la nouvelle pauvreté*, Presses universitaires de France, Paris, 1993.

9. E. B. Thompson, *The Making of the English Working Class*, Gollancz, London, 1963.

10. C. B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism*, Clarendon Press, Oxford, 1962. Βλ. επίσης σχετική συζήτηση για τις εξεγέρσεις των *"κοινωνικά αποστερημένων"* φτωχών του 18ου αιώνα στην Αγγλία, στο Ch. Tilly, *From Mobilization to Revolution*, Random House, New York, 1978.

11. Εννοείται του προβληματισμού *"της μόδας"*.

12. Κατά το διαχωρισμό των εκδόχων της έννοιας από τον J. Westergaard (ό.π., σημ. 3).

13. Ο Ch. Murray έχει θεωρηθεί υπεύθυνος της επαναφοράς της συζήτησης για το ζήτημα της υποτάξης με την επανεισαγωγή του όρου *"underclass"* στη βρετανική φιλολογία με την έκδοση των μελετών: Ch. Murray, *Losing Ground: American Social Policy 1950-1980*, Basic Books, New York, 1984, και Ch. Murray (ed), *The Emerging British Underclass*, Institute of Economic Affairs, London, 1990.

κοινωνικού υποστρώματος δεν είναι οι άνεργοι αλλά οι άεργοι: άνθρωποι που δεν επιθυμούν να εργαστούν, που απορρίπτουν την οικογενειακή ζωή, παραβάτες και εγκληματίες *καθ' ἑξιν*. Υψηλά ποσοστά ανεργίας, χαμηλό εισόδημα, μονογονεϊκή μητρότητα και διαπιστωμένο έγκλημα αποτελούν βασικούς δείκτες διόγκωσης του μεγέθους της υποτάξης. Παρά το γεγονός ότι το υπόστρωμα αναγνωρίζεται πως συνιστά μια μειονοτική κοινωνική κατηγορία, η *μολυσματική διασπορά του υποπολιτισμικού τρόπου ζωής της αποτελεί ΤΗΝ εσωτερική απειλή της κοινωνικής ολοκλήρωσης*.

Σε σχέση με την αναλυτική δυνατότητα της παραπάνω εκδοχής αρκεί να σημειωθεί ότι τη στιγμή που ένα ποσοστό κοινωνικών μελών εκλαμβάνεται πως επιλέγει να ζει στην αεργία, την παρανομία και την οικογενειακή αποστέρηση *ταυτόχρονα και καθ' ἑξιν*, ένα άλλο ποσοστό κοινωνικών μελών ζει σε συνθήκες κοινωνικής ανασφάλειας τις οποίες ούτε επιθυμεί ούτε επιλέγει. Οι βασικές παραδοχές που αυτή η θέση υπαινίσσεται είναι αμφίβολο κατά πόσο μπορούν να επιβεβαιωθούν στη βάση εμπειρικών δεδομένων¹⁴.

Από την άλλη πλευρά, ποικίλες είναι οι δομικές αιτιολογήσεις της έννοιας του κοινωνικού υποστρώματος που εκφράζονται κυρίως από την εκδοχή της *περιθωριοποιημένης φτώχειας* (*"the outcast poverty version"*)¹⁵. Μέσα απ' αυτήν τη θεωρητική ματιά, η κατηγορία των σύγχρονων φτωχών¹⁶ κατανοείται σε αναφορά με την ανάλυση των επιπτώσεων των οικονομικών αναδιαρθρώσεων της αγοράς εργασίας, του εξορθολογισμού της οργάνωσης των επιχειρήσεων (με την εμφάνιση *ευέλικτων μεταγραφειοκρατικών* σχημάτων που να ανταποκρίνονται στις ανταγωνιστικές πιέσεις της αγοράς) και των συνεπειών της υποχώρησης των παρεμβατικών πρακτικών της δημόσιας διαχείρισης. Παρά το γεγονός όμως ότι αυτή η θέση εμμένει στην ταξική κοινωνική διαίρεση του πληθυσμού που εξακολουθεί να θεωρείται κυρίαρχα ως προϊόν οικονομικών σχέσεων και όχι πολιτισμικών επιλογών, εκτιμάται πως το σύγχρονο *προλεταριάτο* δεν αποτελείται από εκπροσώπους της εργατικής τάξης, αλλά από ένα κοινωνικό υπόστρωμα που έχει τεθεί εκτός παραγωγικής διαδικασίας ή φυτοζωεί στο περιθώριό της, εξαρτώμενο σε μεγάλο βαθμό από την κρατική υποστήριξη. Στη συνέχεια, με την υποχώρηση του κράτους πρόνοιας, η διαίρεση ανάμεσα στην κοινωνική κατηγορία των σύγχρονων φτωχών και τα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα που ευημερούν σε συνθήκες γενικής ευμάρειας γίνεται εντονότερη.

Η *χαλαρή* χρήση του όρου *κοινωνική τάξη* της παραπάνω θέσης κατατείνει στις ακόλουθες δύο σοβαρές παραδοχές: Πρώτον, ότι η κατηγορία των σύγχρονων φτωχών, όπως περιγράφονται και αποκαλούνται, αποτελεί μια ευδιάκριτη ταξική κατηγορία που συνεχώς διαφοροποιείται από την υπόλοιπη κοινωνία στη βάση του κοινού χαρακτηριστικού της *κοινωνικής αποστέρησης* από πρόσβαση στα μέσα

14. Βλ. κριτικές αποτιμήσεις στο Ch. Murray, *The Emerging British Underclass*, (ό.π.) J. Brown, *The focus on single mothers*, σσ. 43-48, και A. C. Walker, *Blaming the Victims*, σσ. 49-58.

15. Westergaard, ό.π. (σημ. 3).

16. "The new poor" - "the new poverty". Από την παραπάνω συζήτηση καθίσταται σαφές γιατί ο όρος "νεόπτωχοι", κατ' αναλογία του "νέοπλουτοι", που χρησιμοποιείται ευρύτατα στην πολιτική ρητορεία της χώρας μας, είναι εντελώς ακατάλληλος και επιστημονικά παραπλανητικός για την απόδοση αυτών των όρων.

ικανοποίησης βασικών αναγκών. Δεύτερον, η ταξική αυτή κατηγορία των αποκλεισμένων διακρίνεται από μια *αταξική* μάζα των υπόλοιπων κοινωνικών μελών που χαρακτηρίζονται από κοινή συμμετοχή στην αναδιανομή του πλούτου σε συνθήκες ευημερίας. Στη συνέχεια, εκτιμάται ότι το χάσμα των κοινωνικών ανισοτήτων και η κοινωνική διαίρεση ανάμεσα στη μειοψηφία των παραπάνω αποκλεισμένων και την πλειοψηφία των *ενταγμένων* με την παραπάνω έννοια συνεχώς διευρύνονται¹⁷.

Η εκδοχή της έννοιας του κοινωνικού υποστρώματος που αναπτύσσεται στη βάση του προβληματισμού της *περιθωριοποιημένης φτώχειας* παραπέμπει στη συζήτηση γύρω από τον αναπροσδιορισμό της έννοιας της *κοινωνικής τάξης* και στο ερώτημα, *πόσες κοινωνικές τάξεις υπάρχουν στη σύγχρονη δυτικού τύπου καπιταλιστική κοινωνία*¹⁸.

Η θεωρητική διένεξη για τον αναπροσδιορισμό της έννοιας *κοινωνική τάξη* ανέδειξε πλήθος εργαλειακών ορισμών εργασίας της έννοιας *κοινωνικό υπόστρωμα* ή *υποτάξη* που συμπυκνώνονται σε μια *συντηρητική* και μια *ριζοσπαστική* εκδοχή:

Υιοθετώντας έναν ορισμό της έννοιας *"κοινωνική τάξη"* με βάση την οικονομική δύναμη (ή αδυναμία) των φορέων της που συνδέεται ταυτόχρονα με τη λειτουργία κοινωνικών ρόλων που διαφοροποιούνται ανάλογα με τη σχέση τους με τις θεσμοποιημένες διαδικασίες της παραγωγής, της αναδιανομής του πλούτου ή του εισοδήματος και της συναλλαγής, τότε, ο αριθμός των κοινωνικών τάξεων αντιστοιχεί με τον αριθμό των διαχωριστικών γραμμών που οριοθετούν τον κοινωνικό χώρο στη βάση της λειτουργίας των κοινωνικών ρόλων. Ακολουθεί η παραδοχή ότι οι ταξικές διαιρέσεις δεν προσδιορίζονται από το ίδιο το εισόδημα ή την επαγγελματική θέση στη δομή της απασχόλησης *per se*, αλλά από την ύπαρξη ενός ή περισσότερων από τα ισοδύναμα λειτουργικά κριτήρια της ιδιοκτησίας, του ελέγχου και της εμπορευσιμότητας των μέσων παραγωγής και των προϊόντων τους. Στη συνέχεια, ο αναπροσδιορισμός της έννοιας της κοινωνικής τάξης τοποθετείται στη βάση της λειτουργίας ενός συνόλου κοινωνικών ρόλων με σημαντικότερους εκείνους που σχετίζονται με την απασχόληση, διότι εκτιμάται ότι η μισθωτή (*έναντι αμοιβής προσφερόμενη*) εργασία αποτελεί και

17. A. H. Hasley, *Social trends since World War II*, Social Trends 17, London, 1987. Βλ. επίσης P. Townsend "Underclass and overclass: the widening gulf between social classes in Britain in the 1980's", στο Payne G. & Cross M. (eds), *Sociology in Action*, Macmillan, London, 1990. F. Field, *Losing out: the Emergence of Britain's Underclass*, Blackwell, Oxford, 1989, και προηγούμενα, A. Gorz, *Farewell to the Working Class*, Pluto Press, London, 1982. Z. Bauman, *Memories of Class*, Routledge and Kegan Paul, London, 1982.

18. Βλ. για παράδειγμα τη θωελλώδη επιστημονική συζήτηση γι' αυτό το θέμα μέσα από τα παρακάτω ενδεικτικά αναφερόμενα κείμενα: J. Westergaard & H. Resler, *Class in a Capitalist Society: a study of Contemporary Britain*, Heinemann, London, 1975. J. H. Goldthorpe, *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*, Clarendon Press, Oxford, 1980. G. Marshall et al., *Social Class in Modern Britain*, Hutchinson, London, 1988. G. Marshall, "Classes in Britain: Marxist and Official", *European Sociological Review*, 1988 / No 4, σσ. 141-54. G. Marshall & D. Rose, "Proletarianisation in the British Class Structure?", *British Journal of Sociology*, 1988/ No 39, σσ. 490-518. P. Saunders, *Social Class and Stratification*, Routledge, London, 1990. E. O. Wright, *Classes*, Verso, London, 1985. R. Pahl, "Is the Emperor Naked? Some Questions on the Adequacy of Sociological Theory in Urban and Regional Research", *International Journal of Urban and Regional Studies*, 1989 / No 13, σσ. 709-720. M. Emmison & M. Western, "Social Class and Social Identity", *Sociology*, 1990, No 24/2, σσ. 241-253. G. Marshall & D. Rose, "Out-Classed by our Critics?", *Sociology*, 1990, No 24/2, σσ. 255-267. G. Evans, "Is Britain a Class - Divided Society?", *Sociology* 1992, No 26/2, σσ. 233-258. W. G. Runciman, "How Many Classes Are There in Contemporary British Society", *Sociology*, 1990, No 24/3, σσ. 377-396.

το πιο εμφανές προσδιοριστικό χαρακτηριστικό των κοινωνικών ευκαιριών¹⁹.

Μια τέτοια θεώρηση υποστηρίζει ότι το νέο σχήμα κάθετης κοινωνικής διαστρωμάτωσης στις σύγχρονες δυτικού τύπου καπιταλιστικές κοινωνίες συμπεριλαμβάνει *εκτός και κάτω* από την κατηγορία της εργατικής τάξης μια νέα κοινωνική κατηγορία, που δεν απαρτίζεται από μέλη του εργατικού δυναμικού περιθωριοποιημένα *εντός* της αγοράς εργασίας, αλλά από άτομα ή ομάδες που η ταξική τους θέση προσδιορίζεται από τη θεσμικά διαφοροποιημένη λειτουργία των κοινωνικών τους ρόλων *εκτός* αγοράς εργασίας και σε οικονομικό επίπεδο μόνιμης ή περιστασιακής εξάρτησης από το κρατικό σύστημα κοινωνικών παροχών. Αυτοί τυπικά είναι οι μακροχρόνια άνεργοι, μερικοί από τους οποίους συμπληρώνουν το πενιχρό εισόδημα των κρατικών επιδομάτων από παράνομη εργασία, δραστηριότητα ή συμπεριφορά, ενώ οι περισσότεροι ζουν κάτω από το *όριο φτώχειας*.

Με αυτό τον τρόπο εμφανίζεται ένα νέο *αταξικό* μάλλον παρά *ταξικό* σχήμα κάθετης κοινωνικής διαστρωμάτωσης που βασίζεται στην *ταξική* θέση ανάλογα με την αμειβόμενη παροχή εργασίας. Κατά συνέπεια, ο προτεινόμενος εργαλειακός ορισμός της *υποτάξης* χαρακτηρίζεται από περιορισμένη αναλυτική αξία εξαιτίας της δομικής ασυνέπειας του προτεινόμενου αναλυτικού σχήματος κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Το κοινωνικό υπόστρωμα ή η υποτάξη διαφοροποιείται, φυσικά, με αναφορά στη δομή της απασχόλησης αλλά στη βάση αναποτελεσματικής ή μη συμμετοχής²⁰. Για παράδειγμα, στον ορισμό των ανέργων συμπεριλαμβάνονται και όσοι *δε συμμετέχουν* στην αγορά εργασίας που τοποθετούνται σε μια *εφεδρικού τύπου ταξική θέση*, διότι δεν αντιμετώπισαν με επιτυχία τον επαγγελματικό ανταγωνισμό. Ένα τέτοιο αναλυτικό πλαίσιο χαρακτηρίζεται από περιορισμένες δυνατότητες, διότι η ιδέα της υποτάξης εκπηγάζει από την ιδέα της κοινωνικής τάξης και αποκτά το νόημά της μόνο στο ίδιο πλαίσιο ανάλυσης ενώ ο παραπάνω ορισμός εμπίπτει *εκτός* ταξικών σχημάτων. Από την άλλη πλευρά, το φαινόμενο της ανεργίας και ιδιαίτερα της μακροχρόνιας έχει αναγνωριστεί εδώ και καιρό ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό γνώρισμα μιας ιδιαίτερης *ταξικής θέσης*, αυτής του ημι-ειδικευμένου ή ανειδίκευτου εργάτη.

Ένας άλλος εργαλειακός ορισμός της έννοιας του κοινωνικού υποστρώματος, που εκπηγάζει από την αντίληψη του Murray για την *‘υποकुουλτούρα της εξάρτησης’*, προτείνει τη σύνθεση του υποστρώματος από χαμηλόμισθους, υποαπασχολούμενους και μακροχρόνια ανέργους εξαιτίας της πρωταρχικά πολιτισμικού τύπου λειτουργίας *απο-ειδίκευσης* στην αγορά εργασίας που επηρεάζει αρνητικά τη θέση στη δομή της απασχόλησης²¹. Στη συνέχεια, η διεύρυνση αυτού του ορισμού αναγνώρισε την πιθανότητα τεκμηρίωσης της δομικής τοποθέτησης του υποστρώματος, αλλά με την απουσία πολιτισμικών αναφορών και ερεισμάτων. Διαπιστώθηκε ότι η προώθηση της *ευέλικτης απασχόλησης* σε συνδυασμό με τη μακροχρόνια ανεργία καλλιεργούν εργασιακά πρότυπα που παρεμποδίζουν τη δημιουργία διαφοροποιητικών πολιτισμικών

19. W. G. Runciman, *ό.π.* (σημ. 18), σελ. 377.

20. Βλ. κριτική επίσης στα: L. Morris & S. Irwin, 'Employment Histories and the Concept of the Underclass', *Sociology*, 1992, No26/3, σσ. 401-20. D. Smith, *Understanding the Underclass*, Policy Studies Institute, London, 1991.

21. A. Giddens, *The Class Structure of the Advanced Societies*, Hutchinson, London, 1973, σ. 465.

προτύπων συμπεριφοράς. Από την άλλη πλευρά, η κοινωνική απομόνωση και η ετερογένεια στην κοινωνική σύνθεση των μακροχρόνια ανέργων ελαχιστοποιούν τις πιθανότητες εμφάνισης συλλογικής ταξικής συνείδησης και πολιτισμικής ταυτότητας που να εκδηλώνονται είτε με τη μορφή πολιτικής δράσης είτε με τη δημιουργία υποκοουλτούρας ανέργων²².

Η αναλυτική δυνατότητα ενός εργαλειακού ορισμού του κοινωνικού υποστρώματος που στηρίζεται στην έννοια της ανεργίας ή της απασχόλησης υπονομεύεται και από την εμπειρική επαλήθευση της ύπαρξης μιας κατηγορίας κοινωνικών μελών εντός και εκτός αγοράς εργασίας με τεράστια ετερογένεια χαρακτηριστικών που καθιστά αδύνατη την ευδιάκριτη κοινωνική τους θέση. Από την άλλη πλευρά, τα κριτήρια διαχωρισμού των μακροχρόνια ανέργων από τους περιστασιακά απασχολούμενους, όπως και της διαίρεσης της κοινωνίας ανάμεσα σ' αυτές τις κοινωνικές κατηγορίες απ' ενός και όλες τις υπόλοιπες απ' ετέρου, είναι αμφίβολης εγκυρότητας. Το ίδιο ισχύει και για την τοποθέτηση των μακροχρόνια ανέργων εκτός του παραδοσιακού ταξικού σχήματος²³. Επί πλέον, παρά το γεγονός ότι τα υψηλά καταγεγραμμένα επίπεδα της ανεργίας σε συνδυασμό με τη βιομηχανική αναδιάρθρωση φαίνονται να προτείνουν τη δημιουργία διερυνόμενου χάσματος ανάμεσα στις ευκαιρίες απασχόλησης των ανέργων απ' ενός και του ενεργού εργατικού δυναμικού απ' ετέρου, ανάλογη εμπειρική τεκμηρίωση της εμφάνισης μιας νέας υποταξικής υποκοουλτούρας ανέργων δεν πιστοποιείται²⁴.

Οι εννοιολογήσεις του κοινωνικού υποστρώματος διαφέρουν και ως προς το ότι άλλες θεωρούν βασική μονάδα ανάλυσης το άτομο²⁵ και άλλες τον *οίκο*. Παρά την αριθμητική υπεροχή των θεωρήσεων που υποστηρίζουν ότι τα ατομικά χαρακτηριστικά και οι προσωπικές ιδιότητες καθορίζουν τους φορείς του υποστρώματος, αρκετοί είναι οι ειδικοί που θεωρούν ότι η *υποταξική* κοινωνική θέση των *αποκλεισμένων* από την αγορά εργασίας γονέων μπορεί να αποτελέσει καθοριστικό προσδιοριστικό χαρακτηριστικό της *υποταξικής* κοινωνικής θέσης των παιδιών τους²⁶. Έχει επίσης εμπειρικά αποδειχθεί ότι η επαγγελματική αποκατάσταση των γονέων -της μητέρας ιδιαίτερα- επηρεάζει σημαντικά την επαγγελματική αποκατάσταση των παιδιών²⁷.

Τα ευρήματα...

Η εμπειρική αποτίμηση της αναλυτικής δυνατότητας της έννοιας του κοινωνικού υποστρώματος, τόσο στη συντηρητική όσο και τη ριζοσπαστική εκδοχή του, αναφορικά

22. D. Gallie, *'Employment, Unemployment and Social Stratification'*, *Employment in Britain*, Blackwell, Oxford, 1988.

23. L. Morris & S. Irwin, *ό.π.* (σημ. 20).

24. J. Payne & C. Payne, 'Recession, restructuring and the fate of the unemployed: evidence in the underclass debate', *Sociology* 1994, No 28/1, σσ. 1-19.

25. Βλ. για παράδειγμα, Flunciman W. *ό.π.* (σημ. 18), και Morris & Irwin *ό.π.* (σημ. 20).

26. D. Smith, *Understanding the Underclass*, Policy Studies Institute, London, 1991.

27. R. Lampard, 'Parents' Occupations and their Children's Occupational Attainment', *Sociology*, 1995, No 29/4, σσ. 715-728.

με την κοινωνική θέση και κατάσταση του ποινικού πληθυσμού των ελληνικών φυλακών, οδηγεί στις παρακάτω διαπιστώσεις:

Σ' ένα πολύ γενικευμένο επίπεδο ανιχνεύονται τρία κυρίως κοινά χαρακτηριστικά των περισσότερων εργαλειακών ορισμών εργασίας που έχουν αποδοθεί στον όρο κοινωνικό υπόστρωμα ή υποτάξη: Πρώτον, πρόκειται για ένα κοινωνικό στρώμα που σωματοποιείται από τους παρατεταμένα περιθωριοποιημένους από την αγορά εργασίας. Δεύτερον, μέλη της υποτάξης αποτελούν εκείνοι που χαρακτηρίζονται από *κοινωνική αποστέρηση* πρόσβασης σε βασικά αγαθά και υπηρεσίες σε βαθμό μεγαλύτερο από εκείνον του ανειδίκευτου εργάτη. Τρίτον, η υποτάξη διαφοροποιείται με ευκρίνεια διότι χαρακτηρίζεται από το δικό της ξεχωριστό υποπολιτισμικό πρότυπο συμπεριφοράς των μελών της.

Από την άλλη πλευρά, οι ποικίλες εκδοχές της έννοιας θεωρείται πως βασικά αντανakλούν δύο αντιτιθέμενες θεωρητικά απόψεις - *τη συντηρητική και τη ριζοσπαστική* - στη βάση των προσδιοριστικών όρων χαρακτηρισμού των φορέων και των πολιτισμικών χαρακτηριστικών του υποστρώματος²⁸. Η αντίθεση των παραπάνω φιλοσοφιών καθίσταται εμφανής στον τρόπο με τον οποίο μεταχειρίζονται τους όρους *άνεργος* και ιδιαίτερα *μακροχρόνια άνεργος*.

Στην *συντηρητική εκδοχή*, αναπαράγεται η εννοιολόγηση της απορίας του 19ου αιώνα και η ανεργία αποδίδεται στα ιδιαίτερα προσωπικά χαρακτηριστικά των ίδιων των ανέργων. Η *αποτυχία* τους να διαμορφώσουν το *κατάλληλο εργασιακό ήθος* αποδίδεται είτε σε κάποια έμφυτη ανικανότητα ή είναι αποτέλεσμα ατελούς πρωτογενούς κοινωνικοποίησης. Στη συνέχεια προωθείται μια απαισιόδοξη προοπτική για την αποτελεσματικότητα των κρατικών πολιτικών καταπολέμησης της ανεργίας, δεδομένου ότι οι αιτίες της ανεργίας τοποθετούνται σε βαθιές διαγενεακά κληρονομούμενες καταβολές και ριζωμένα υποπολιτισμικά χαρακτηριστικά. Επί πλέον, οι προνοιακού τύπου κρατικές οικονομικές ενισχύσεις και επιδοτήσεις θεωρούνται *ηθικά ύποπτες* διότι επιδεινώνουν μάλλον παρά ανακουφίζουν τις ρίζες του προβλήματος και συμβάλλουν άμεσα στη δημιουργία ενός *εξαρτώμενου* τρόπου ζωής (*"dependency culture"*). Αντίποδα αυτού αποτελεί ο *"επιχειρησιακός"* τρόπος ζωής (*"enterprise culture"*), που εκφράζεται στην κοινωνική ομάδα των αυτοαπασχολούμενων και των μικροεπιχειρηματιών. Ποιοτική, όμως, έρευνα των εμπειριών εκπροσώπων της εργατικής τάξης που αποπειράθηκαν να *"γίνουν κύριοι του εαυτού τους"* αποδεικνύει ότι η επιδίωξη της αυτοαπασχόλησης σε συνθήκες γενικευμένης ανεργίας δεν μπορεί να γίνει κατανοητή μέσα από την προτεινόμενη *εξαρτώμενη ή επιχειρησιακή* λογική παρά μόνο στη βάση της δημιουργίας μιας νέας πολιτισμικής αντίληψης που στηρίζει *άτυπες και παρακινδυνευμένες μορφές απασχόλησης και εργασίας*²⁹.

Από την άλλη πλευρά, στη βάση του *ριζοσπαστικού παραδείγματος*, οι άνεργοι εκλαμβάνονται ως θύματα των συνθηκών. Η ταχύρρυθμη εξέλιξη των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών προκαλεί την εμφάνιση του φαινομένου της μακροχρόνιας

28. Βλ. για παράδειγμα, D. Gallie, "Are the Unemployed an Underclass?", *Sociology*, 1994, No 28/3, σσ. 737-757.

29. R. MacDonald, "Welfare Dependency, the Enterprise Culture and Self-Employed Survival", *Work, Employment and Society*, 1996, No 10/3, σσ. 431-447.

ανεργίας είτε εξαιτίας των επιπτώσεων της τεχνολογικής αλλαγής σε παραδοσιακές δεξιότητες, επαγγέλματα και απαιτήσεις σε εργατικό δυναμικό είτε ως αποτέλεσμα της εμφάνισης ενός νέου τύπου δομής της απασχόλησης. Κατά μία εκδοχή αυτού του παραδείγματος, στο σύγχρονο διεθνές ανταγωνιστικό οικονομικό σύστημα, οι εργοδότες κινούνται προς έναν τύπο οργάνωσης της προσφοράς εργασίας που διαφοροποιεί ανάμεσα στην κατηγορία των σταθερά απασχολούμενων εργαζομένων και την εφεδρική *υποταξική* κατηγορία των εργατών που *μπαινοβαίνουν* στην αγορά εργασίας ανάλογα με τις απαιτήσεις της λειτουργίας της αγοράς. Στη συνέχεια, η περιθωριοποίηση από την αγορά εργασίας θεωρείται πως οδηγεί σε αμφισβήτηση των κατεστημένων κοινωνικών θεσμών και σε νέες μορφές αντίδρασης που δεν εκφράζονται πλέον από τις παραδοσιακές μορφές οργάνωσης της εργατικής τάξης.

Η παραπάνω συζήτηση συμπυκνώνεται σε δύο βασικές υποθέσεις εργασίας: στη συντηρητική εκδοχή, βασική υπόθεση εργασίας αποτελεί η διαπίστωση ότι εξαιτίας της αδυναμίας διαμόρφωσης κατάλληλου εργασιακού ήθους από τα μέλη του κοινωνικού υποστρώματος, θα πρέπει εμπειρικά να αποδεικνύεται ένα υψηλό επίπεδο εργασιακής αστάθειας στις επαγγελματικές πορείες των υπό έρευνα ατόμων, ανικανότητα παραμονής τους για μεγάλο χρονικό διάστημα στην ίδια εργασία και μια συγκεκριμένη υποπολιτισμικού τύπου ασταθής και περιφρονητική αντιμετώπιση της αγοράς εργασίας.

Στη ριζοσπαστική εκδοχή, βασική ερευνητική υπόθεση αποτελεί η εμπειρική επαλήθευση της παραδοχής ότι η προοδευτική περιθωριοποίηση από την αγορά εργασίας οδηγεί στη δημιουργία ενός κοινωνικού στρώματος που υποφέρει από σωρευτικό μειονέκτημα και μεγαλύτερη *κοινωνική αποστέρηση* πρόσβασης σε βασικά αγαθά και υπηρεσίες από εκείνη του ανειδίκευτου εργάτη. Απαραίτητη είναι η εμπειρική διάγνωση της πρότασης, επί πλέον ότι η υλική αποστέρηση ταυτόχρονα με τον αποκλεισμό από την απασχόληση και την εξάρτηση από την κρατική υποστήριξη δημιουργούν ένα νέο είδος *συνείδησης* που δεν εκφράζεται με τους παραδοσιακούς θεσμούς του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος, ως χαρακτηριστικά διάφορο από εκείνο που καλλιεργείται στην *ενεργό* εργατική τάξη.

Ο θεωρητικός προβληματισμός γύρω από την έννοια της υποτάξης δημιουργεί βάσιμες υποψίες για την αναλυτική δυνατότητα του όρου τόσο στη συντηρητική όσο και τη ριζοσπαστική εκδοχή του, προκειμένου να διερευνηθεί η κοινωνική θέση και κατάσταση του ποινικού πληθυσμού των ελληνικών φυλακών.

Στην ελληνική πραγματικότητα πρωτογενείς διερευνήσεις της ταξικής θέσης των καταδικασθέντων απουσιάζουν από τη σχετική βιβλιογραφία³⁰ και οι προσφερόμενες αναλύσεις της κοινωνικής σύνθεσης και του κοινωνικο-οικονομικού πορτρέτου των "εγκλειστών" δεν εμπεριέχουν τα απαραίτητα στοιχεία που να διευκολύνουν την

30. Οι διαπιστώσεις που παρατίθενται στηρίζονται στις παρακάτω αναφορές: Ανδρίτσου Α. κ.ά. "Ο Θεσμός της Φυλακής στην Ελλάδα", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 68A, 1988. Η Στατιστική της Δικαιοσύνης. Έτη 1960-1995. Παπαδοπούλου Ρ. & Τσιγανού Ι. "Incarceration Phobia: the rise and fall of prison populations in Greece" για τη σύνταξη του *Social Change Report*, Vol 6, No 1. Φρονίου Ε., "Επαγγελματική Αποκατάσταση και Κοινωνική Επανάταξη Αποφυλακισμένων Γυναίκων", ανακοίνωση, ΕΚΚΕ - ESA Conference, 13-14/9/1996. Δασκαλάκη Η. κ. ά., "Φυλακισμένοι, Πρώην Φυλακισμένοι και Κοινωνικός Αποκλεισμός" στο υπό έκδοση *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα*, Τόμος II.

κατάταξη του ποινικού πληθυσμού σε ταξικού τύπου κοινωνικές διαιρέσεις.

Από την άλλη πλευρά, οι υπάρχουσες εμπειρικές έρευνες της δεκαετίας του 1980 προτείνουν ότι δε διαπιστώθηκε η δημιουργία ευδιάκριτων υπο-πολιτισμικών προτύπων συμπεριφοράς ανάμεσα στους Έλληνες φυλακισμένους που να αποτελούν το κυρίαρχο χαρακτηριστικό διαφοροποίησης των μελών μιας νέας κοινωνικής κατηγορίας. Οι πρόσφατες κινητοποιήσεις και εξεγέρσεις στις ελληνικές φυλακές βέβαια πιθανολογούν την αλλαγή της μέχρι τώρα εικόνας.

Στη βάση δευτερογενούς επεξεργασίας των διαθέσιμων ποσοτικοποιημένων κοινωνικών δεδομένων για το επάγγελμα, την απασχόληση και το εργασιακό πορτρέτο του ελληνικού ποινικού πληθυσμού αποδεικνύεται ότι οι Έλληνες κατάδικοι στην πλειονότητά τους καλύπτουν την παραγωγική ηλικία, είναι κάτοικοι των πόλεων, χαμηλού μορφωτικού επιπέδου και προσόντων, προέρχονται από τις κατώτερες κοινωνικοοικονομικές τάξεις και χαρακτηρίζονται από υψηλό ποσοστό υποτροπής. Διασταυρώσεις των χαρακτηριστικών στοιχείων του ποινικού πληθυσμού των φυλακών αποδεικνύουν ότι τα τελευταία χρόνια συνεχώς διογκώνεται το ποσοστό εκείνων που εκτίουν μακροχρόνιες ποινές, που στη συνέχεια μεταφράζεται σε μεγαλύτερο ποσοστό ατόμων των οποίων η σχέση με την παραγωγική διαδικασία και την αγορά εργασίας διακόπτεται για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Από την άλλη πλευρά, το υψηλό ποσοστό υποτροπής αποδεικνύει ότι σημαντικό τμήμα του ποινικού πληθυσμού είτε μπαينوβγαίνει στην αγορά εργασίας, δηλαδή ανήκει στην κοινωνική κατηγορία των κοινωνικών μελών που διατηρούν μια ασταθή και διακοπτόμενη σχέση με την αγορά εργασίας, είτε είναι αποκλεισμένοι παντελώς από αυτήν. Σημειώνεται ότι γενεσιουργό αιτία αυτού του κοινωνικού αποκλεισμού πιθανόν να μην αποτελεί η *ανυπαρξία καλλιέργειας κατάλληλου εργασιακού ήθους*, αλλά το ίδιο το γεγονός του εγκλεισμού και οι συνέπειές του, όπως η απομάκρυνση από την αγορά εργασίας, ο παρεπόμενος στιγματισμός, η προκατάληψη των εργοδοτών, η συμπεριφορά του κράτους, η έλλειψη τεκμηρίων ανταγωνιστικότητας, κ. ά.

Τέλος, μέσα από μια εξέταση του θεσμοποιημένου συστήματος προστασίας και παροχών, διαπιστώνεται ότι ο ποινικός πληθυσμός των φυλακών υποφέρει μεγαλύτερη κοινωνική αποστέρωση πρόσβασης σε βασικά αγαθά και υπηρεσίες από εκείνη του ανειδίκευτου εργάτη. Δεν υπάρχει, όμως, καμιά εμπειρική απόδειξη ότι υποφέρουν από μεγαλύτερη υλική αποστέρωση.

Συζήτηση και συμπεράσματα

Μια κριτική αποτίμηση της αναλυτικής δυνατότητας της έννοιας του κοινωνικού υποστρώματος προκειμένου να διερευνηθεί η κοινωνική θέση και κατάσταση του ποινικού πληθυσμού των ελληνικών φυλακών οδηγεί στις παρακάτω βασικές παραδοχές και διαπιστώσεις:

Στον ιδιαίτερο κοινωνικό χώρο της παραβατικότητας ο ορισμός εργασίας για την έννοια του κοινωνικού υποστρώματος επιβεβαιώνεται χαλαρά και μόνο ως προς

τα κύρια χαρακτηριστικά του, δηλαδή τη χρόνια περιθωριοποίηση από την αγορά εργασίας, τη μεγαλύτερη κοινωνική αποστέρωση από εκείνην του ανειδίκευτου εργάτη και την εμφάνιση των χαρακτηριστικών της υποकुλτούρας της φυλακής.

Η συντηρητική εκδοχή της έννοιας δεν είναι δυνατόν να επιβεβαιωθεί εμπειρικά με ακρίβεια. Αντίθετα, η εμπειρική πραγματικότητα του χώρου της φυλακής αποδεικνύει ότι η στάση των ιδίων των αποφυλακισμένων -που είναι μακροχρόνια περιθωριοποιημένοι ή εκτός αγοράς εργασίας- απέναντι στην ιδέα της εργασίας δεν αποτελεί τον καθοριστικό παράγοντα για την πρόσβασή τους στην αγορά εργασίας. Επί πλέον, η ύπαρξη μιας ομάδας ατόμων που υποαπασχολούνται ή χαρακτηρίζονται από διακοπτόμενη απασχόληση ανάμεσα σε διαστήματα υποτροπής επισκιάζει τις βασικές παραδοχές της συντηρητικής θέσης για τη διαίρεση της κοινωνίας.

Από την άλλη πλευρά, ούτε η ριζοσπαστική εκδοχή επιβεβαιώνεται σε όλες της τις παραδοχές. Παρά το γεγονός ότι ένα μεγάλο ποσοστό αποφυλακισμένων πλαισιώνει την κοινωνική κατηγορία των ανέργων, ο ισχυρισμός ότι η ανεργία αποτελεί το βασικό μοχλό δημιουργίας ενός ξεχωριστού υποπολιτισμικού τρόπου ζωής, ταυτότητας και συνείδησης που να δικαιολογεί τη χρήση της έννοιας του κοινωνικού υποστρώματος δεν αποδεικνύεται από την επεξεργασία του υπάρχοντος εμπειρικού υλικού. Αντίθετα, η αποτίμηση των εκλογικών αποτελεσμάτων των βουλευτικών εκλογών της 22ας/9/1996 αναδεικνύει ακριβώς την εμμονή σε παραδοσιακούς τρόπους έκφρασης αντιρρήσεων και πικρίας.

Τέλος, διαπιστώνεται ότι η χρήση του όρου υποτάξη για να υποδηλώσει μια νέα ταξική κατηγορία ή μια ευδιάκριτη αναλυτική κατηγορία διαφορετική από εκείνες των ανέργων ή των υποαπασχολούμενων ανειδίκευτων ή ημι-ειδικευμένων εργατών δημιουργεί μάλλον σύγχυση προκειμένου να διερευνηθεί η σχέση της ανεργίας των παραβατών με τη δομή της απασχόλησης.